

PIYASALARI OLAN TOPLUMDAN PİYASA TOPLUMUNA: KARL POLANYI'NİN PERSPEKTİFİNDEN İKTİSAT SOSYOLOJİSİ

FROM SOCIETY HAVING MARKETS TO MARKET SOCIETY: ECONOMIC SOCIOLOGY FROM KARL POLANYI'S PERSPECTIVE

İsmail KİTAPCI*

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü,
i.kitapci@yahoo.com.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8636-4259>

ÖZ

Günümüzde piyasa toplumunun yaşadığı krizi yıllar önce iktisat sosyolojisinin öncü isimlerinden Karl Polanyi "Büyük Dönüşüm" (1944) adlı eserinde "19. yüzyıl uygarlığı çöktü" diyerek ifade etmişti. Polanyi'den günümüze çok fazla şey değişmiş görünmüyor. Günümüzde "iktisadi olanın" "sosyal olan" üzerinde tahakkümünü daha çok artırması küresel kapitalist sistemin daha çok eleştirilmesinin nedenlerinden biri olarak görülebilir. Dünyadaki rasyonaliteye dayalı yerleşik iktisadi sistem insan, iktisat ve toplum arasındaki mesafeleri gün geçtikçe artırıyor. Polanyi piyasa öncesi toplumlarda iktisadi davranışın sosyal ilişkilerle iç içe olduğunu söylerken modernleşmeyle birlikte iktisadi davranışın sosyal ilişkilerden özerk bir duruma geldiğini belirtmektedir. Bu kapsamda Polanyi iktisat sosyolojisi perspektifinden piyasaları olan toplum ile piyasa toplumunu tarihsel argümanlarla karşılaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Piyasa Toplumu, Gömülülük, Meta, Değişim

Jel Kodları: A14, B10, B50

ABSTRACT

Karl Polanyi, one of the pioneers of economic sociology described the crisis of the market society in today said that the "19th century civilization has collapsed" in his "Great Transformation" (1944) many years ago. Not much has changed since Polanyi. The fact that the "economic" now increases its domination over the "social" can be seen as one of the reasons for the more criticism of the global capitalist system. The established economic system based on rationality in the world increases the distances between human, economics and society. Polanyi states that economic behavior in pre-market societies is embedded with social relations, while that with modernization, economic behavior has become autonomous from social relations. In this context, Polanyi compares the societies with markets from the perspective of economic sociology and market society with historical arguments.

Keywords: Market Society, Embeddedness, Meta, Change

Jel Codes: A14, B10, B50

GİRİŞ

Geleneksel iktisadi düşünceye karşı çıkan ve 1944 yılında yayınlanan "Büyük Dönüşüm" (Great Transformation) adlı çalışmasıyla dünya çapında etki uyandırmış Macar düşünür Karl Polanyi (1886-1964) en önemli iktisat sosyologlarından biri

olarak görülmektedir. Polanyi 19. yüzyıl iktisadi düşüncelerini sorgulamıştır. Bu noktada ilkel toplumlardan piyasa toplumuna geline süreçteki sosyal ve iktisadi ilişkileri araştırma konusu yapmıştır. Polanyi kapitalizm öncesi

toplumda iktisadın politik ve dini kurumların içinde toplumun geri kalanı ile bütünleşik bir yapıda olduğunu vurgularken kapitalizmin ortaya çıkışıyla iktisadın toplumdan ayrıldığını ve toplumun geri kalanına hakim olduğu argümanı üzerinden piyasa toplumunun yapısını ve ortaya çıkardığı başarısızlıkları açıklamaktadır.

Klasik iktisat sosyolojisi açısından bakıldığında Polanyi gömülülük (embeddedness) kavramı üzerinden piyasa toplumu ile birlikte iktisadi davranışın sosyal ilişkilerden bağımsız bir şekle dönüştüğünü ifade ederek insanın toplumsal hayattan soyutlanmış bir varlık haline dönüştüğünü belirtmiştir. Polanyi, 19. yüzyılın başlarına kadar, iktisadın zamanın sosyal ilişkilerine gömüldüğünü ifade ederken bu toplumlarda, belirlenen davranışın ve öncelikli amacın “kazanmak” değil “toplumsal bağlılık” olduğunu vurgulamıştır. Özellikle 19. yüzyılda kendi kendini düzenleyen piyasanın yükselişi bu ilişkinin dönüşmesine neden olmuştur. Polanyi kendi kendini düzenleyen piyasanın toplumu kişisiz piyasa süreçlerine ittiğini ve iktisadi sosyal ilişkilerden kopardığını belirtmiştir.

Polanyi kaynakların tarih boyunca karşılıklı bağımlılık ve yeniden dağıtım ilkeleri doğrultusunda paylaşıldığını öne sürmüştür. Ona göre iktisadi davranış sosyal, siyasal, dini ve kültürel faaliyetlerle iç içedir yani bunların içerisine gömülüdür. Bu noktada gömülülük kavramı karmaşık toplumsal ilişki ağlarının anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Polanyi sosyal ve kültürel unsurlar olmadan iktisadi eylemin zayıf olacağını, bütünlükçü bir anlam taşımayacağını ve istikrar getirmeyeceğini ifade etmiştir. Polanyi’ye göre emek bir insan faaliyeti, toprak doğanın başka bir adı, para ise satın alma gücünün bir simgesidir. Bunlar meta değerlerdir. Metalar sadece satış amacıyla üretilmektedir. Polanyi’ye göre önce toprak, sonra emek ve en son para metalaşmıştır. Polanyi emek, toprak ve paranın metalaşmasını “hayali metalar” olarak adlandırmıştır.

Bu çalışmada piyasaları olan toplumdan piyasa toplumuna geline süreçte değişen ve dönüşen iktisadi anlayışlar ve piyasa toplumunun ortaya çıkardığı siyasal ve kültürel etkiler Polanyi’nin “gömülülük” yaklaşımı açısından sorgulanmaktadır. Bu noktada ilkel toplumdan piyasa toplumuna geçişle birlikte emek, toprak ve paranın nasıl metalaştırıldığı değişim, karşılıklılık ve yeniden dağıtım konuları açısından anlatılmaktadır. Bu süreçte değişim değerinin zamanla nasıl deneyimsel değerine önüne geçtiği, iktisadi olanın sosyal olan üzerinde nasıl tahakküm kurduğu tarihsel argümanlardan yararlanılarak anlatılmaktadır.

1. KARL POLANYI VE İKTİSAT SOSYOLOJİSİ

“Ekonomik belirleyiciliği tüm insan toplumlarına uygulama çabası biraz gerçekdışıdır.”

Karl Polanyi

İktisat sosyolojisi, iktisadi yaşamın daha geniş bir sosyal yapıya gömülü olduğunu savunarak iktisadi olgulara sosyolojik bir bakış açısı uygulayan bir bilim dalı olarak ifade edilebilir (Swedberg, 2006: 2). Aynı zamanda iktisat sosyolojisi¹ toplumsal açıdan iktisadi davranışları, süreçleri ve yapıları bağlamsallaştırmaya yönelik geniş tabanlı bir çaba olarak da ifade edilebilir. İktisat sosyologları farklı teorileri ve metodolojileri kullanırken, iktisadi olguların onları şekillendiren sosyal mekanizmalarla ilgili olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedirler. Bu uygulamalar, kültürü, kurumları, politik

¹ İktisat sosyolojisi kavramı ilk defa İngiliz iktisatçı Jevons tarafından 1879 yılında kullanılmıştır. Kavram daha sonra 1890-1920 döneminde Durkheim ve Weber’in eserlerinde kullanılmıştır. Klasik iktisat sosyolojisi anlamında Durkheim’in “*Toplumsal İşbölümü*” (1893), Simmel’in “*Paranın Felsefesi*” (1900) ve Weber’in “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*” (1905) ve “*Ekonomi ve Toplum*” (1922) adlı eserleri örnek verilebilir. Aynı zamanda Karl Polanyi’nin ilk olarak 1944 yılında yayınlanan ünlü eseri “*Büyük Dönüşüm*” (Great Transformation) klasik iktisat sosyolojisinin başyapıtlarından birini oluşturmaktadır (Swedberg, 2003: 5, 6).

yapıları ve sosyal ağları içermektedir (Talmud, 2013: 1). İktisat sosyolojisi, İngiliz ve Fransız pozitivistlerinin aşırı nesnelci ve teorik genelleme çabası nedeniyle farklılıklara önem vermeyen yaklaşımı ile Alman romantizminin aşırı öznelci ve kültürel farklılıkları herhangi bir teorik genelleme yapmaya izin vermeyecek ölçüde öne çıkartan tarihselci yaklaşımı dışında bir “*üçüncü yol*” olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, iktisat sosyolojisi alanında, kavramsal ve ampirik öncü çalışmaları yapmış olan Max Weber, Werner Sombart ve Georg Simmel'in eserlerinde hem Alman tarihselciliğinin etkileri hem de Alman tarihselciliğinde rastlanmayan bir teorik genelleme çabası söz konusudur (Özatalay, 2014: 32; Trigilia, 2002, 39-40).

İktisat sosyolojisine katkı yapan önemli isimlerden biri de Karl Polanyi'dir. 1944 yılında yayınlanan “*Büyük Dönüşüm*” (Great Transformation) adlı çalışmasıyla ön plana çıkan Karl Polanyi (1886-1964) en önemli iktisat sosyologlarından biri olarak görülmektedir. Polanyi, D.Wang'ın bibliyografik araştırmasına göre günümüzdeki iktisat sosyologları arasında en etkili olanıdır. Buna karşın Polanyi kendini hiçbir zaman iktisat sosyoloğu olarak görmemiştir. Polanyi kendisini kısmen iktisat tarihçisi ve kısmen iktisat antropoloğu olarak tanımlamıştır (Veselov, 2013: 21).

Klasik iktisat sosyolojisine önemli katkılarda bulunan Polanyi (1944) insan doğasının adım adım dönüştürüldüğünü, insanın kendi sosyal ortamından alındığını ifade etmektedir. İnsan bu yarışta para kazanmak için yavaş yavaş “iktisadi insan”a dönüşmektedir. Bu noktada iktisadi analizlerde iktisadi rasyonaliteyi tek yöntem olarak kullanmak insanı sosyal ve tarihi ortamından soyutlamak anlamına gelmektedir. Bu çerçevede Polanyi insanı olan dürtülerin hiçbirinin iktisadi olmadığını ifade ederek iktisadın insan tarafından kurulmuş bir süreç olduğunu ifade etmiştir. Polanyi iktisadi davranışların sosyal boyutunu piyasa toplumu öncesi gelişmeler ile piyasa toplumu sonrası ortaya

çıkan gelişmeleri karşılaştırarak açıklamaya çalışmıştır. Bu noktada Polanyi'nin 1944 yılında yayınlanan “*Büyük Dönüşüm*” (Great Transformation) adlı eseri dünyada büyük yankı uyandırmıştır.

1.1. Büyük Dönüşüm (Great Transformation) ve Piyasaların İşleyişi

“19. yüzyıl uygarlığı çöktü.”

Karl Polanyi (Great Transformation-1944)

Polanyi'nin 1944 yılında yayınlanan “*Büyük Dönüşüm*” (Great Transformation) adlı yapıtı çok kuvvetli bir argümanla başlamaktadır: “*19. yüzyıl uygarlığı çöktü*”. Polanyi'nin bu çalışmasının önemi Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'ne ve Avrupa'da faşizmin ortaya çıkmasına neden olan iktisadi, sosyal ve politik nedenleri anlama ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu noktada “*Büyük Dönüşüm*” çok disiplinli bir analizle bu felaketlerin köklerini “*kendi kendini düzenleyen bir piyasa sistemi kurmak için ekonomik liberalizmin ütopyik çabasına*” dayandırmaktadır (Castles vd. 2011: 6).

Polanyi'ye göre 19.yüzyıl uygarlığı dört kurum üzerine kurulmuştur. Bunlardan ilki bir yüzyıl boyunca büyük devletler arasında uzun ve yıpratıcı savaş çıkmasını önleyen güç dengesi sistemidir. İkincisi dünya ekonomisinin benzersiz bir biçimde örgütlenmesini sağlayan uluslararası altın standardıdır. Üçüncüsü görülmemiş bir maddi refaha yol açan kendi kurallarına göre işleyen piyasadır. Dördüncüsü ise liberal devlettir. Bu sınıflandırmaya göre bu kurumların ikisi iktisadi ikisi ise politiktir. Başka bir sınıflandırmaya göre ise ikisi ulusal diğer ikisi de uluslararası kurumlardır (Polanyi, 2016: 35).

Polanyi “*Büyük Dönüşüm*”de iki soruya cevap aramaktadır. İlk olarak, kendi kendini düzenleyen piyasanın tarihsel kökleri ve nasıl kurulduğu, ikincisi ise kendi kendini düzenleyen piyasanın sosyal ve iktisadi hayatın işleyişi üzerindeki etkilerinin neler olduğudur (Trigilia, 2004: 99, 100). Bu noktada Polanyi 19. yüzyıl

iktisadi düşüncelerini sorgulamıştır. Bilindiği gibi 19. yüzyıl düşünürleri insanın iktisadi faaliyetlerinde kar amacına yöneldiğini, maddeci eğilimleri olduğunu, dolayısıyla daha çok çaba sarfedecek yerde daha az çaba sarfetmeyi seçtiğini ve emeğinin karşılığında kendisine bir şey ödenmesini beklediğini varsayımlardır.² Kısacası insanın iktisadi faaliyetlerinde iktisadi rasyonalite dedikleri şeye uyacağını, başka tür davranışların ancak dış müdahaleler sonucu ortaya çıkabileceğini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla piyasalar doğal kurumlardı ve insanlar kendi hallerine bırakıldığında kendiliğinden ortaya çıkacaklardı. Piyasalarda oluşan yalnızca fiyatların kontrol ettiği bir iktisadi sistem kadar normal bir şey olamazdı. Sonuçta piyasalara dayanan bir insan toplumu ilerlemenin amacı olarak görülmüştür³ (Polanyi, 2016: 333).

Polanyi, insan doğasının adım adım dönüştürüldüğünü, insanın kendi sosyal ortamından alındığını ifade etmektedir. İnsan bu yarışta para kazanmak için yavaş yavaş iktisadi insana dönüşmektedir.⁴ Buna karşın Polanyi insanın mizacının çağlar boyunca aynı kaldığına inanıyordu (Veselov, 2013: 21, 22). Çünkü Polanyi'ye göre bugün “rasyonel” biçiminde tanımlanan kavram, geçmiş çağlardaki insan topluluklarının davranışlarını belirlemiyordu. İnsan çağlar boyunca aynı kaldığından bugün tarif edildiği anlamdaki

“rasyonel” kavramı doğal ve insani bir kavram değildir.⁵ Dolayısıyla Polanyi 19. yüzyılda ortaya çıkan iktisadi rasyonalite kavramının 18. yüzyıldaki siyasi rasyonalite kavramının torunu olduğunu belirtmiş ve onun atası kadar gerçek dışı olduğunu belirtmiştir (Akan, 2016: 97).

Polanyi, “Büyük Dönüşüm”de iktisadın toplumda oynayacağı rolün toplum tarafından belirlendiğini, iktisadın kendi başına bir dinamiğinin olmadığını, kontrol altında ve ancak sınırlar içinde işleyebilir olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: “...Sosyal örgüt kendi doğrultusunda yürüdüğü sürece, bireysel ekonomik dürtülere gerek duyulmaz; kişisel çaba göstermekten kaçınılması gibi bir sorundan korkmak gereksizdir; işbölümü kendiliğinden sağlanacak, ekonomik yükümlülükler gerektiği gibi yerine getirileceklerdir. Böyle bir topluluğa kar fikri giremez; pazarlık etmek kınanır; elindeki avucundakini cömertçe dağıtmak bir mezihmet olarak görülür; o ünlü takas ve değişim eğilimine de rastlanmaz. Yani ekonomik sistem yalnızca sosyal örgütlenişin bir fonksiyonudur” (Polanyi, 1986: 71’den aktaran Dumludağ, 2004: 7).

Polanyi’ye göre Frank H. Knight’in “insani olan dürtülerin hiçbiri ekonomik değildir” sözü yalnızca sosyal yaşam için değil iktisadi yaşam için de geçerlidir. Bu açıdan bakıldığında Adam Smith’in ilkel insanının büyük bir güvenle üzerine kurduğu takas eğilimi insanın iktisadi faaliyetlerinde sık rastlanan eğilimlerinden değil çok az görünenlerdendir. Bu akılcı modeller modern antropoloji tarafından yalanlandığı

² Polanyi, “Büyük Dönüşüm”de 19. yüzyıldan önce toplumların genel çıkarlarının bireyin çıkarlarından çok daha önemli olduğunu savunmuştur. Polanyi kişisel çıkar kavramının dar bir kavram olduğunu ifade etmiştir (Swedberg, 2003: 27).

³ Polanyi’nin “bir toplumu yalnızca insan iradesi ve isteği ile biçimlendirmek bir yanılısamadır” görüşü yani “her türden müdahalenin her zaman istenir sonuçlar yaratamayabileceği” aksine ‘cehennem giden yol iyi niyet taşlarıyla örülüdür” sözünü doğrularcasına insan doğasına karşıt düşen toplum kurgularının eninde sonunda istikrarsızlık ve çöküş eğilimini getireceğidir. Bu açıdan bakıldığında Polanyi’nin faşizm analizi düşünce tarihinin toplumun kendini koruma için aldığı önlemlerin nasıl yıkıcı sonuçlara neden olabileceğini belirten en önemli analizlerden birisidir (Özel, 2018: 298).

⁴ Polanyi’nin bu sözleri akıllara Kırız yazar Cengiz Aytmatov’un şu sözlerini getirmektedir. “İnsan için en zor olan şey her gün insan kalmaktır.”

⁵ Liberalizm insana “doğal iktisadi” güdülerini yüklerken, Polanyi açlık ve kazancın aşk ve nefretten daha iktisadi olmadığını ifade etmiştir. “Doğruyu söylemek gerekirse, insanoğlu her şey birbirine bağlı olarak düzenlendiği müddetçe çok çeşitli sebeplerle çalışır” Bu sebepler gurur, önyargı, sevgi veya kıskançlık olabilir ve bunlar dini, siyasi veya estetik güdülerle açığa çıkmış olabilirler. Polanyi’ye göre eğer modern iktisatçıların söylediği türden güdülerin insan doğasında bulunduğu varsayılırsa bütün eski, primitif toplumların doğal olmadıklarını varsaymak gerekmektedir (Polanyi, 1971: 68; Akan, 2016: 103).

gibi ticaretin ve piyasaların tarihi de 19. yüzyıl sosyologlarının uyumcu (harmonistik) öğretilerinde varsayılandan bütünüyle farklıdır. İktisat tarihi ulusal piyasaların doğuşunun hiçbir şekilde iktisadi alanın zamanla ve kendiliğinden ve hükümet kontrolünden kurtulması sonucu ortaya çıkmadığını belirtmiştir (Polanyi, 2016: 333, 334).

Buna karşın Adam Smith ise “Ulusların Zenginliği”nde kişisel çıkar güdüsünün insanların doğuştan gelen ortak özelliği olduğunu ifade etmiştir. Polanyi'nin bu konuda görüşleri ise tamamen farklıdır. Polanyi bu durumu şu cümleleriyle ifade etmektedir: “*Son zamanlarda yapılan tarih ve antropoloji çalışmalarının göze çarpan sonucu, insan ekonomisinin, kural olarak, insanın sosyal ilişkilerinin içine yerleşmiş olduğu. İnsan maddi zenginlik edinmekteki bireysel çıkarlarını korumak gayesiyle hareket etmez; toplumsal konumunu, sosyal haklarını ve sosyal değerlerini korumak üzere hareket eder. Maddi zenginliğe ancak bu amaçlara hizmet ettiği için değer verir*” (Polanyi, 1986: 68'den aktaran Dumludağ, 2004: 6, 7). Polanyi'nin bu açıklamalarından da anlaşılacağı gibi Polanyi'nin insan ve insan yaşamı konusundaki derin kaygısı onu karmaşık bir toplumda özgürlüğü anlama yolculuğuna çıkarmıştır. Polanyi, özgürlüğün esas olarak iktisadi değil, ahlaki ve dini olduğunu savunmuştur. Polanyi'nin çıkış noktası, insanın yüce amacının “*iktisadi ilerleme ve refah değil, barış ve özgürlük*” olduğu yönündedir. Bu noktada Polanyi iktisadi eylemi önemsiz olarak görmüyor, ancak iktisadın toplum ve ilişkileri koruyan kurumlara tabi olması gerektiğini ifade etmektedir ⁶ (Pieters, 2016: 80).

Polanyi, 19. yüzyılın başlarına kadar, iktisadın zamanın sosyal ilişkilerine gömüldüğünü ifade etmiştir. Bu toplumlarda, belirlenen davranış ve

öncelikli amaç kazanmak değil toplumsal bağlılıktır. 19. yüzyılda kendi kendini düzenleyen piyasanın yükselişi bu ilişkinin dönüşmesine neden olmuştur. Aynı zamanda Polanyi kendi kendini düzenleyen piyasanın toplumu kişisiz piyasa süreçlerine ittiğini ve böylece iktisadi sosyal ilişkilerden kopardığını belirtmiştir. Sonuçta 20. yüzyılın başlarında, kendi kendini düzenleyen piyasa kavramı üzerine kurulmuş olan dünya sistemi çökmüş ve özgürlük yok olmuştur. Polanyi açısından bu durum “*Özgürlük Paradoksu*” olarak nitelendirilmektedir (Pieters, 2016: 80, 81; Polanyi, 2016: 118-120).

Polanyi'nin piyasaya ilişkin görüşlerinin günümüzde de oldukça etkin olduğu durumlar ortaya çıkabilmektedir. Piyasaların liberallerin öngördüğünün aksine, bilinçli bir irade sonucu ortaya çıktığını belirten Polanyi'nin bu eleştirisi 1990'ların başında piyasa sistemine geçmeye çalışan Rusya'da işler kendi haline bırakıldığında daha iyi anlaşılmıştır. Rusya'da müdahale olmadığında piyasaların kendiliğinden ortaya çıkıp uyumlu bir şekilde işlemedikleri görülmüştür. Bu noktada Rusya'da piyasaların işlemesi için gerekli olan düzenlemeler yapılmayınca bu boşluğu mafya tipi örgütlenmeler doldurmuştur. Aynı zamanda Asya Kaplanları olarak adlandırılan bazı ülkelerin İkinci Dünya Savaşı sonrası hızlı sanayileşmelerinde piyasaların kendiliğinden işlemesinin önemli olduğunu belirten Neo-liberal görüşe karşılık devletin bu ülkelerde düzenleyici rolünün önemini belirtenler için Polanyi'nin görüşlerinin önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır (Dumludağ, 2004: 5).

Sonuç olarak geçiş ekonomilerinin bir çoğunda uygulanan ve IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından tavsiye edilen “*şok terapi*” ya da “*big-bang*” tarzı stratejilerin ardındaki temel düşüncenin yani piyasa düzeninin kendiliğinden ortaya çıkabileceği fikrinin başarısız olduğu görülmüştür. Polanyi'nin ifadesiyle, “*laissez-faire'in hiçbir doğal yanı yoktu; işler oluruna bırakılmış olsa, serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya*

⁶ Kurumsal müdahale bir tehdit olarak görülmemeli, sosyal ilişkilerin ve özgürlüğün önemini koruması olarak görülmelidir. Polanyi için güç ve kontrol hem gerekli hem de tehlikeliydi (Pieters, 2016: 101).

çıkamazdı". Dolayısıyla piyasa sisteminin kendiliğinden oluşamayacağını belirten Polanyi'ye göre "iktisat küt kaynakların sınırsız istekleri karşılamak üzere alternatif kullanımları arasında dağıtılmasıyla ilgili faaliyet değil, insan tarafından kurulmuş bir süreç"tir. Aynı zamanda insan davranışlarını belirleyen de toplumu oluşturan kurumlar bütünüdür (Güler, 2012: 63, 64).

1.2. Polanyi'nin Piyasa ve Toplum İlişkilerine "Eski Yoksul Yasaları" Açısından Bakış: Speenhamland Yasası

İngiltere'de oluşturulmuş Speenhamland⁷ Yasası (1795-1834) İngiltere'nin yoksul kesiminin üretime hiçbir katkıda bulunmadan maaş aldığı yoksulluk yasasının esnek bir biçimde uygulandığı bir sistemdir. Sanayi Devrimi'nin en canlı döneminde 1795'ten 1834'e kadar İngiltere'de bir emek piyasasının ortaya çıkarılması Speenhamland yasasıyla engellenmiştir (Polanyi, 2016: 118-120). Bu sistem tahıl fiyatlarına göre düzenlenen bir ölçüte göre, hem ücret geliri olmayan yoksullara asgari geçim yardımı yapılmasını, hem de ücret geliri olan emekçilerin ücretlerinin desteklenmesini amaçlamıştır. Aynı zamanda aile bireylerinin yardım kapsamına alınması ile aile, yoksul yardımının temel birimi olmuştur. Bu sistemle yoksullar kazançlarından bağımsız olarak belirli bir asgari gelir sağlamış olacaktı. Ücret gelirleri, sistemde öngörülen oranın altına düştüğünde yoksul yardımıyla takviye edileceklerdi. Böylece ücret destekleri genelleşmiş oldu, aile yardımı uygulandı ve sadece düşkünlerevi (poorhouse) sakinleri değil, dışındaki yoksullar da yardım kapsamına alındı. Bu noktada "Yaşama hakkı" ilkesi gereğince, hiç kimsenin aç kalmaktan korkması gerekmeyecek, ne kadar az kazanırsa kazansın "parish" (kilise) ona bakmakla yükümlü olacaktır (Güngör ve Özuğurlu, 1997: 5, 6).

⁷ İngiltere'de 1795'te oluşturulmuş fondur. Speenhamland adlı kasabada ilk kez yürürlüğe girdiği için bu isimle adlandırılmaktadır.

Elizabeth Devri Yasası'nda sadece iş bulamayanların yardım almaya hakkı olmasına rağmen Speenhamland Yasası'na göre ücretliler ölçütün öngördüğü aile gelirini sağlamadığı durumlarda işi olan biri bile yardıma hak kazanabiliyordu. Dolayısıyla ücreti ne olursa olsun aynı geliri elde eden işçinin işvereni memnun etmekten sağlayacağı herhangi bir maddi çıkar yoktu. Bu durum yalnızca ödenen ücret ölçütü aştığı zaman farklılaşıyordu. Bu durum işveren ne kadar düşük ücret verirse versin vergilerle karşılanan destekler geliri belli bir düzeye çıkardığından dolayı hemen hemen her ücret düzeyinde işçi bulunabildiği için özellikle kırsal kesimde pek sık rastlanan bir şey değildi. Öyle ki; Speenhamland'ın uygulanmasıyla birkaç yıl içinde emek verimliliği dilenci emeğinin düzeyine düşmüştür. Bu durum işverenler için ücretleri ölçütün üzerinde bir düzeye çıkarmamak için fazladan bir neden oluşturmuştur. Çünkü bir kez işin yoğunluğu özen ve etkinlik belli bir düzeyin altına düştükten sonra çalışmanın "dostlar alış verişte görsün" tavrından veya "sadece iş yapar gibi görünmek için iş yapmak"tan pek farkı kalmıyordu (Polanyi, 2016: 127, 128). Aynı zamanda bu sistemde maaşların verilmesi çirak-kalfa-usta olayına da zarar vermiştir. Dolayısıyla piyasa sisteminin sosyal ilişkilere zarar vermesi aynı zamanda çirak-kalfa-usta ilişkisinin azalması örtük bilginin aktarılmasını da engellemiştir ⁸ (Collet, 2003: 8).

⁸ Karl Polanyi'nin kardeşi olan ve "nesnel ve kesin bilgi ideali"ne karşı çıkmış olan çağdaş bilim felsefecisi Michael Polanyi örtük ya da zımnî bilgiyi bilimsel bilgi dahil olmak üzere tüm bilginin temeli olduğunu göstermek için kullanmıştır. Bu görüşe göre tüm bilgi, bir sondaj ile karanlık bir mağarayı keşfeden bir kişi gibi kalıcı bir süreçle geliştirilir. Polanyi'ye göre, bilimsel bilgi her zaman bir zımnî bilgi bileşenini kapsamaktadır. Örtük ya da zımnî bilgi (tacit knowledge), diğer kişilere yazılı veya sözlü olarak anlatılması kolay olmayan bilgi türlerine verilen isimdir. Genellikle, deneyimler yoluyla kazanılan ve ifade edilmesi zor olan bilgiler örtük bilgi sınıfına girmektedirler. Örtük bilginin karşıtı olan açık bilgi ise, başkalarına yazılı veya sözlü olarak kolayca aktarılabilen bilgi türüdür. Örnek vermek gerekirse, "Türkiye'nin başkenti Ankara'dır" şeklinde ifade edilebilen bilgi açık bilgi sınıfına

Speenhamland yasasının uygulanmasının uzun dönemde kötü sonuçları olmuştur. Polanyi (1986) Speenhamland'ın yürürlükte olduğu dönemde toplumun iki zıt etki altında bölündüğünü belirtmiştir. Bu etkilerden biri emeği piyasanın tehlikelerinden koruyan paternalizm diğeri ise piyasadaki kaynaklanmıştır. Bu süreçte üretim unsurları piyasa sistemi içinde örgütlenmiş ve eski sosyal konumlarından kopan insanlar emeklerini satarak geçinmek durumunda kalmıştır. Bu ikili bölünmenin sonucu ise çarpıcı olmuştur. Bir yanda yeni bir işveren sınıfı oluşurken, bunun karşısında bir işçi sınıfı örgütlenememiştir. Speenhamland sistemi konusunda Polanyi (1986) *"bu ne idiği belirsiz insancılık örneği işçilerin bir ekonomik sınıf oluşturmalarını önledi ve onları, ekonomi çarkının kendilerini mahkum ettiği kaderden kurtulabilmenin tek yolundan yoksun bıraktı"* ifadelerini kullanmıştır (Güngör ve Özügürlü, 1997: 5, 6). Dolayısıyla bu sistemin uygulanması sonucunda *"bir kere yardım alan hep yardım alır"* sözü doğrulanmıştır.⁹ Sonuçta emek piyasası olmayan bir kapitalist düzen oluşturma çabası korkunç bir başarısızlığa uğramıştır. Bu düzeni yöneten yasalar kendilerini kabul ettirmişler ve paternalizm ilkesine temelden karşı olduklarını

göstermişlerdir. Bu yasaların gücü açıkça görülmüş ve onlara uymayanlar bunun bedelini acı bir biçimde ödemişlerdir (Polanyi, 2016: 128, 129). Polanyi, bu yeni yasaların sonuçlarını *'psikolojik işkence'* (psychological torture) olarak tanımlamıştır (Pieters, 2016: 83, 84).

Diğer taraftan Polanyi (1986: 112-113) geniş açıdan bakıldığında Speenhamland sisteminin, bazı olumlu unsurlar taşıdığını da ifade etmiştir. Polanyi'ye göre, yardımların gerçekten çok düşük olan ücretlere yaptığı katkı, yardımların düşük ücretleri tamamlaması nedeniyle bazı bölgelerde sadece yardım alanların iş bulabilmesi göz önüne alındığında, sistem bir taraflıya olumluydu. Buna karşın sistemin olumsuz taraflarını daha belirleyici görmesinden dolayı Polanyi, geleneksel literatürden tümüyle ayırlanamamaktadır. Bu noktada Polanyi 1834 Yeni Yoksul Yasası'na kadar hakim olan yardım biçiminin ücret desteklemeleri biçiminde olduğunu ve bunun da ücretleri geçimlik düzeyin altına düşürdüğünü savunmaktadır. Ayrıca sistemin emeğin verimliliğini düşürüp, toplumu hem iktisadi hem de ahlâki olarak yoksullaştırdığını savunması onu geleneksel literatüre yaklaştırmaktadır (Kovancı, 2003: 47, 48).

Polanyi, Speenhamland sisteminin uygulanmasında, çiftçilerin ücretlerin yükselmesinden korkmasının etkisi olduğunu; buna karşın bu nedenin tek başına kırk yıl boyunca sistemin yürürlükte kalmasını açıklamaya yetmeyeceğini ifade etmiştir. Çünkü sistemin tarımdaki bunalımın 1815'den sonra son bulmasına rağmen yaygınlık kazanmaya devam etmesi sistemin ardında başka bir nedenin olduğunu göstermektedir. Bu noktada Polanyi, çiftçilerin bu yardım anlayışının sürmesi ısrarının altında var olan nedenin, ücretlerin yükselmesi korkusu değil, el altında yeterli miktarda emek gücü bulundurma kaygısı olduğunu belirtmiştir. Böylelikle Polanyi, sistemin yiyecek fiyatlarının yüksek olduğu yıllar boyunca ücretleri bu artışa karşı koruyan işlevi yanında, bir iktisadi rol daha üstlendiğini ifade etmiştir (Kovancı, 2003: 47, 48).

girmektedirken, bir müzik aleti çalmak, bir dili konuşmak gibi bilgi ve beceriler örtük bilgi kapsamına girmektedir. Örtük bilgi kavramı ilk kez Michael Polanyi tarafından 1958 yılında kullanılmıştır. Michael Polanyi sonraki dönemde yaptığı çalışmalarda insanların aslında dile getirebildiklerinden çok daha fazla şey bildikleri tezini öne sürmüştür. Örtük bilgi, kişilerin deneyimleri yoluyla edinildiği için aktarılması oldukça zordur. Örtük bilgiyi aktarmanın en iyi yolu sosyal ilişkiler ve usta-çırak ilişkisi tarzı yöntemlerdir. Açık bilgi genellikle gerçekleri ifade ederken, örtük bilgi ise bir şeyi yapabilme (know-how) bilgisini içermektedir (Collet, 2003: 8).

⁹ Speenhamland sistemi hizmet ettiği çıkarlar adına emekçileri yardıma bağımlı hale getirmişti. Bu açıdan erken sosyal politika önlemleri açısından sistem, *"paternalizmin doruğunu"* temsil ediyordu. Geleneksel toplumun kendini koruma mekanizması bu biçimi alırken Polanyi'nin (1986) ifadesiyle *"makinelere işgücü diye feryat ediyordu"*. Dolayısıyla bu sistem, sonuçları açısından geleneksel toprak aristokrasisinin toplumsal huzuru sağlama girişimleri için ödenen bir bedel gibiydi (Kovancı, 2003: 40).

Sonuç olarak Speenhamland sistemi kırk yılı aşkın kritik bir dönem süresince iktisadi gelişmeyi engellemiş ve 1834'te reform parlamentosu Speenhamland'ı yürürlükten kaldırdığı zaman toprak sahipleri direnişlerini fabrika yasalarına doğru çevirmişlerdir (Polanyi, 2016: 234). Speenhamland'dan sonra İngiltere'de 1834 tarihinde kabul edilen Yeni Yoksullar Yasası da yoksulların çalıştırıldığı kurumlar dışında verilen bütün yardımları ortadan kaldırmış ve bu kurumlardaki koşulların ölümden daha kötü duruma getirilmesine zemin hazırlamıştır. Yasanın; insanı işgücü olarak tanımlayan bir dünya görüşünün ulaştığı son noktayı tanımladığı ifade edilebilir. Ama bu durumun kalıcı olmadığı ve 20. yüzyılda yerini refah devleti uygulamalarına bıraktığı görülmektedir¹⁰ (Buğra, 2018: 45).

1.3. Emek, Toprak ve Paranın Metalaşması: Hayali Metalar

Polanyi'ye göre bir piyasa ekonomisinin emek, toprak ve parayı da kapsayan bütün üretim unsurlarını kapsamaması gerekmektedir. Özellikle paranın piyasa mekanizması kapsamına girişi çok önemli kurumsal sonuçlara yol açmıştır. Buna karşın emek ve toprak bütün toplumları oluşturan insanlardan ve toplumun içinde yaşadığı doğal çevreden başka bir şey değildir. Onları piyasa mekanizmasına dahil etmek toplumun özünü piyasa kurallarının hakimiyeti altına almak anlamına gelmektedir (Polanyi, 2016: 118-120).

Polanyi'ye göre emek, toprak ve para temel olarak üretim unsurlarıdır; piyasalar içinde düzenlenmiş olmalıdırlar; bu piyasalar iktisadi sistemin hayati önem taşıyan bir parçasını oluştururlar. Buna karşın emek, toprak ve para meta değildir; alınıp satılan her şeyin satılmak üzere üretilmiş

olduğu önermesi (Mahreçler ya da Say Yasası) bu unsurların durumunda geçerli değildir. Başka bir ifadeyle ampirik meta tanımına göre bunlar meta değildirler. Emek yalnızca yaşamın yanında yer alan bir insan faaliyetine verilen addır. Satılmak üzere değil bütünüyle farklı nedenlerle ortaya koyulur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılmaz, saklanması veya işletilmesi durumu söz konusu değildir. Toprak sadece doğanın başka bir adıdır, insan tarafından üretilmemiştir; sonuçta para sadece satın alma gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesidir. Hiçbiri satılmak üzere üretilmez. Emek, toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayalidir. Dolayısıyla Polanyi'ye göre emek bir insan faaliyeti, toprak doğanın başka bir adı, para ise satın alma gücünün bir simgesidir. Bunlar meta değildirler. Metalar sadece satış amacıyla üretilmektedir. Polanyi'ye göre önce toprak, sonra emek ve en son para metalaşmış ve hayali metalara dönüşmüşlerdir (Polanyi, 2016: 118-120).

Polanyi'ye göre paranın metalaşması yani ekonominin işleyişini kolaylaştırmak amacıyla kullanılan bir kamu malı niteliğinden sıyrılarak para arzının toplum dışı bir otomatik mekanizmaya yani altın arzındaki değişmelere bırakılması doğrudan doğruya altın standardının kabulüyle gerçekleşen bir 19.yüzyıl olgusudur. 20. yüzyılda altın standardının bırakılmasıyla para yeniden toplumsal amaçlara yönelik iktisadi alan dışında siyasal sürece bağlı bir kamu malı niteliğine dönüşmüştür. Dolayısıyla merkez bankalarının varlığı ve kamu yetkililerinin para arzını kontrol edebilmeleri iktisadın özerk bir düzen olarak değerlendirilmesini güçleştiren bir unsur olarak ortaya çıkmıştır (Buğra, 2015: 72).

Diğer taraftan Polanyi'ye göre toprak ve emek piyasaya sürüldüğünde ise gelişmiş kapitalist ekonomilerde olduğu gibi toplumun iç çekirdeği çözülmektedir. Bu noktada Polanyi, iktisadi biçimselci ve özselci olmak üzere iki farklı açıdan tanımlamaktadır. Biçimselci tanıma göre

¹⁰ Refah devletinin ortaya çıkışı gelişmiş kapitalist ülkelerde devlet-toplum ilişkilerine ve bireyin toplumdaki konumuna bakışlarda gerçekten radikal bir dönüşüme işaret ediyordu. Bu dönüşümün belki de en net ifadesini Uluslararası Çalışma Örgütü'nün meşhur Philadelphia Şartı'ndaki "emek meta değildir" cümlesinde bulmak mümkündür (Buğra, 2018: 65).

iktisat sınırsız ihtiyaçları karşılamak amacıyla kıt kaynakların değişik kullanım alanları arasındaki dağıtım faaliyetleridir. Polanyi biçimselci bu tanımın geçerliliğini kaybettiğini ve evrensel bir tanım olduğunu belirtmiştir. Özselci tanım ise insanın doğasına dayanır; onun doğa ve sosyal çevresiyle olan ilişkisine atıfta bulunur. Piyasa toplumları dışındaki bütün toplumlarda bu düzen toplumun içine yerleşmiştir (embedded). Bu noktada amaçlar değerlere uyum sağlamak zorundadır. Dolayısıyla gömülü ekonomilerde, toprak ve emek toplumsal ilişkiler yoluyla sağlanmaktadır. Akrabalık baskın olduğunda, karşılıklılık hüküm sürmektedir. Siyasi ve dini kurumlar egemen olduğunda yeniden dağıtım ortaya çıkmaktadır. Buna karşın her şeyin toplumsal üretim koşullarından ayrıldığı modern piyasa ekonomisi, biçimselci ekonomiyi yansıtmaktadır (Gudeman, 2001: 17).

Biçimselci ekonominin en belirgin özellikleri emek ve sermayenin metalaştırılması sürecinde ortaya çıkmaktadır. Polanyi için emek ve sermayenin metalaştırılması¹¹ biçimindeki bu iki aşama “insanlıktan çıkarma” süreci olarak tanımlanmaktadır. Bu süreçte piyasa sisteminde insanlar kendilerini insan yapan özelliklerden kopararak zıt bir yaşam sürmeye zorlanırlar. Bu noktada piyasa sistemi Rotstein'in (1990) deyimiyle bireyin yapay, dışsallaşmış varlığını ya da “kör ve karanlık alter egosunu” temsil etmektedir. Çünkü piyasa ekonomisinin kurumsal yapısı insanları birbirlerinden ayrılmış, parçalanmış bir yaşama zorlamaktadır. Başka bir deyişle insan bütünlüğü bu sistemde parçalanmakta ve önce hayali metaların yaratılması insan

yaşamının bütünlüğünü iktisadi ve iktisadi olmayan alanlara ayırarak insanın etkinliğini ve doğayla bütünlüğünü kendisinden koparmaktadır. Aynı zamanda iktisadi alanın ayrı bir kurumsal alan olarak ortaya çıkması insanlık durumunun da dönüşmesine yol açmaktadır. Bu durumda insanlar iki iktisadi güdü, “kazanç güdüsü” ile “açlık korkusu” tarafından yönlendirilirler. Bu süreçte “insanın yaşamsal birliği maddi değerlere dayanan “gerçek” insan ile “ideal” benliği biçiminde ikiye ayrılmıştır”. Bu durum iktisadın politikadan ve giderek de ahlaktan ayrılması anlamına gelecektir (Özel, 2018: 275).

Sonuç olarak Polanyi piyasa sisteminin işleyebilmesi için hayali metaların düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu görev devlete düşmekte ve farklı insiyatifleri kapsamaktadır. Örneğin para arzının düzenlenmesini, geçerliliğe sahip para üretilmesini, merkez bankasının etkinliğini ve kredi arzını şekillendiren bankaların ve diğer finans kurumlarının yönetilmesini kapsamaktadır. Aynı zamanda emek arzının düzenlenmesi iç ve dış göçü etkileyen politikaları, eğitim ve teknoloji politikalarını ve sosyal refah politikalarını kapsamaktadır. Son olarak toprağın yönetilmesi çevre planlamasını, taşıma politikalarını, tarım politikasını kapsamaktadır. Şüphesiz devletin bu hayali metaları akıllıca yöneteceğinin garantisi yoktur. Buna karşın burada vurgulanması gereken nokta devletin müdahalesinden başka alternatifin olmayışdır (Block ve Evans, 2013: 394, 395). Dolayısıyla devlet tarafından yapılan yasal ve idari düzenlemelerin olmadığı bir piyasa sisteminin işlemesi mümkün değildir. Polanyi iktisadi regülasyonları bu felaketten çıkış yolu olarak görmüştür. Bu noktada Polanyi sosyalizme de toptancı bir planlama anlayışından dolayı ihtiyaç bulunmadığını belirtmiştir¹² (Veselov, 2013: 21, 22).

¹¹ Polanyi'ye göre emeğin metalaşmasının en önemli sonucu toplumun her birisinin diğer insanları dikkate almadan yalnızca kendi güdülerini temelinde davranan atomlara bölünmesidir. Bu sözleşme serbestliği ilkesinin bir sonucu olarak pratikte piyasa toplumlarından önceki toplumlarda egemen olan akrabalık, komşuluk, meslek ve yetenek gibi unsurlara dayanan sözleşme dışı ilişkilerin ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir (Özel, 2018: 274).

¹² Polanyi 1940'lara kadar Marksist kavramları analizlerinde kullansa da, özellikle “Büyük Dönüşüm”de anti Marksist bir anlayış bulunmaktadır. Örneğin Büyük Dönüşüm'de sınıfların önemli olduklarını, ancak sınıf çıkarlarına

1.3.1. Gömülülük Kavramı

Karl Polanyi piyasa sisteminin kendiliğinden oluşmadığını, insanın çağlar boyunca değişmediğini, ilkel ekonomilerin bugünkü piyasa ekonomisinden çok farklı olarak sosyal ilişkilerin içinde yerleşik (gömülü) olduğunu sosyal antropolojinin verilerini kullanarak ifade etmiştir (Akan, 2016: 93). “*Gömülülüğün Babası*” (Father of Embeddedness) olarak nitelendirilen Polanyi'nin gömülülük konusundaki açıklaması şöyledir: “*İnsanın iktisadi faaliyetleri hem iktisadi hem de iktisadi olmayan sistemlere gömülüdür*” (Lin ve Kede, 2011: 1).

Polanyi kapitalizm öncesi toplumlara ve ilkel ekonomilere kadar geriye giderek tarih öncesinden bu yana iktisadi ilişkilerin toplumsal ilişkilerden bağımsız değil tam aksine toplumsal ilişkilerin bir fonksiyonu olduğunu ifade etmiştir. Yüzyıllardır devam eden değişim ilişkilerinin birdenbire 19. yüzyılda toplumsal ilişkilerden koparılması doğal değildi ve doğal olmayan bir yapının kurulması çöküşünü de kaçınılmaz olarak beraberinde getirecekti (Dumludağ, 2004: 4). Polanyi kaynakların tarih boyunca karşılıklı bağımlılık ve yeniden dağıtım ilkeleri doğrultusunda paylaşıldığını öne sürmüştür. Ona göre iktisadi davranış sosyal, siyasal, dini ve kültürel faaliyetlerle iç içedir yani bunların içerisine gömülüdür. Bu noktada gömülülük kavramı karmaşık toplumsal ilişki ağlarının anlaşılması açısından oldukça önemli bir kavramdır.

Polanyi gömülülük kavramına ilişkin olarak 1957 yılındaki “*Eski İmparatorluklarda Ticaret ve Piyasa*” (Trade and Market in the Early Empires) ve “*Kurumsal Süreç Olarak Ekonomi*” (The Economy as an Instituted Process) adlı makalelerinde şu ifadeleri kullanmaktadır. “*İnsan ekonomisi, kurumlarda, ekonomik ve ekonomik*

bakarak toplumdaki uzun vadeli hareketlerin ancak kısıtlı bir açıklamasının yapılabileceğini vurgulamaktadır. Polanyi sınıf çatışması sonucu yeni bir yapılanmaya gitmek yerine radikal olmayan değişimler ve piyasalarda değişiklikler (modification of market) yapılarak bir çözüme ulaşılabileceğini belirtmiştir (Dumludağ, 2004: 3; Veselov, 2013: 21, 22).

olmayan bir biçimde gömülüdür. Ekonomik olmayanın sürece dahil edilmesi hayati önem taşımaktadır” (Smelser ve Sweedberg, 1994: 18, 19). Polanyi açısından tarihsel olarak önceki ekonomiler topluma ve onun sosyal ve kültürel temellerine gömülmüşken, modern piyasa ekonomilerinde ise önceki toplumların aksine, kültürel ve sosyal unsurlar iktisadileştirilmiş ve parasallaştırılmıştır. Emek, bir meta olarak kabul edilmiş ve homo-economicus ilkesi, modern topluma hakim olmuştur¹³ (Polanyi, 1944: 57; Hess, 2004: 168). Polanyi bu durumu “*Büyük Dönüşüm*” adlı eserinde şu cümlelerle ifade etmiştir: “*İktisadi ilişkilerin sosyal ilişkilerin içine yerleşmesi yerine, sosyal ilişkiler iktisadi sistemin içine yerleşmiştir*” (Niederle vd., 2008: 17; Hess, 2004: 168, 169).

Polanyi'ye göre kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa, toplumun iktisadi ve sosyal düzeylere bölünmesini de beraberinde getirmektedir. Buna karşın iktisadi düzen yalnızca sosyal düzenin bir fonksiyonudur ve onun içine yerleşmiştir (embeddedness). Block'un deyimiyle Polanyi'nin keşfettiği “*gömülülük*” (embeddedness) kavramı farklı toplumlarda farklı iktisadi yapıların olduğunu ve bu anlamda tek bir kapitalist yapılanmanın olmadığını savunan pek çok sosyal bilimci için önemli bir referans kaynağı ve analizlerinin de çıkış noktası olmuştur¹⁴

¹³ Erken dönem geleneksel ya da güdümlü toplumlarda piyasalar ya mevcut değildi ya da üretimi ve dağıtımını organize etmenin başka araçları için kullanılıyordu. Geleneksel toplumlarda ekonomi bugün kültürel (ve hatta törensel veya dini) kurumlar olarak algılanan kurumlarda gömülüydü. Güdümlü toplumlarda ise Avrupa feodalizminde ya da köle temelli üretim sistemlerinin değişik biçimlerinde olduğu gibi ekonomi siyasi kurumlar içinde gömülüydü. Fakat kapitalizmin gelişmesiyle birlikte ekonomi gömülü olmaktan çıkmış oldu (Forstater, 2013: 18).

¹⁴ Polanyi'nin çıkış noktası Alman Tarihçi okulunun görüşlerine kadar geriye gider. Her insanın aynı olduğunu vurgulayarak liberalizme ve oradan evrenselliğe gidişi kolaylaştıran Aydınlanmacı (Enlightenment) yaklaşımına tepki olarak çıkan Alman Tarihçi Okulu her toplumun farklı bir kültüre sahip olduğunu altını çizip içinde bulunulan şartların, kurumların ve tarihsel sürecin

(Dumludağ, 2004: 5). Polanyi sosyal ve kültürel unsurlar olmadan iktisadi eylemin zayıf olacağını, bütünlükçü bir anlam taşımayacağını ve istikrar getirmeyeceğini ifade etmiştir (Swedberg vd., 1987: 175).

Polanyi, daha genel olarak liberalizm ve piyasa odaklı yaklaşımlara yönelik eleştirinin bir parçası olarak gömülülük kavramını kullanmıştır.¹⁵ Polanyi'ye göre kapitalizm öncesi toplumda iktisat; politik ve dini kurumların içinde toplumun geri kalanı ile bütünlük bir yapıdadır. Buna karşın kapitalizmin ortaya çıkışıyla iktisat toplumdan ayrılmış ve toplumun geri kalanına hakim olmuştur (Swedberg, 2006: 3, 4; Lin ve Kede, 2011: 1).

Polanyi, iktisadi liberalizmin iddiasının aksine, iktisat kavramının bağımsız ve dengeleyici bir bütünlük piyasalar sistemi olarak kurgulanmasının bir kurgu olduğunu vurgulamaktadır. Polanyi, sosyal sistemin hiçbir zaman iktisadi olandan ayrı tutulmadığını ya da hiç ayrılmamış olduğunu savunmaktadır. Gömülülük iktisadın asla özerk olmadığı, daha çok siyaset ve sosyal ilişkilere bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Bu noktada Polanyi iktisadi liberalizme bağlı radikal ideolojik ve politik değişime dikkat çekmiştir. Geleneksel iktisadın kendi yasaları ile ayrı bir sistem şeklinde oluşturulması, toplumsal bağların kopmasına ve yabancılaşmaya neden olmuştur. Dolayısıyla Polanyi "*kendi kendini düzenleyen piyasa ekonomisi*"nin "*keskin bir ütopya*" olduğunu ifade etmiştir (Polanyi, 2001: 3; Castles vd. 2011: 8). Polanyi bu analize dayanarak, piyasaların kendi kendini düzenleyeceği varsayımı üzerine kurumları inşa olmuş bir kapitalist ekonomi modelinin 1929 krizinin esas

sebebi olduğunu tespit eder. Bunun yerine piyasaların toplumsal kurallar ve normlar içine yerleşik (embedded) olduğu, piyasa toplumu olmayan ama toplumsal olana tabi piyasalara sahip olan bir kapitalist ekonomi modeli önerir. Polanyi'nin bu yaklaşımının tekrar gündeme gelmesi için ise 1990'ların sonunu ve 2008 krizini beklemek gerekecekti (Özatalay, 2014: 52).

1.3.1.1. Değişim, Karşılıklılık ve Yeniden Dağıtım

Günümüzün iktisat sosyolojisinde sıklıkla kullanılan kavramlar Polanyi'nin değişim, karşılıklılık ve yeniden dağıtım kavramlarıdır. İktisadi alanı organize etmenin bu üç yolu, giderek daha fazla fark edilmiş ve farklı iktisadi sistemleri analiz etmede kullanılmıştır. Polanyi, bu konuyla ilgili en çok bilinen iki eserinde "*Büyük Dönüşüm*" (Great Transformation) ve "*İnsanın Geçimi*"nde (The Livelihood of Man) kapitalizm öncesi ekonomilerde üç dağıtım sisteminin birlikteliğini tartışmaktadır (Niederle vd., 2008: 17).

Polanyi'nin ifadesiyle değişim piyasa sistemi içinde anonim bireyler arasında el değiştiren mal ve hizmetlerin hareketini açıklamakta kullanılabilir. Karşılıklılık ise aileler, akrabalık grupları ve mahalleler gibi birbirlerine karşı belirli sorumluluklar taşıyan simetrik gruplar arasındaki ilişkileri belirlemektedir. Yeniden dağıtım ise mal ve hizmetlerin bir merkezde toplanıp sonra yeniden toplumun çeşitli kesimlerine dağıtılmasını sağlayan bir merkezi yetki odağının varlığını gerektirir (Buğra, 2015: 51, 67). Karşılıklılık (mütekabiliyet) yeniden tahsis ve değişimden oluşan iktisadi faaliyetler farklı formlarda farklı sistemler içine yerleşmiştir. Örneğin, modern kapitalist iktisat firma sektörünün etrafında toplanmakta aynı zamanda devletin hakim olduğu bir firma ve bir hane halkı ekonomisine de sahiptir. Polanyi'nin üçlü kategorisinde, yeniden dağıtım, devletin iktisadi alandaki rolünü analiz etmede en faydalı olanıdır (Swedberg, 2006: 15, 16).

önemini vurgular. Polanyi ise yola buradan çıkıyor. Piyasa kurumlarının toplumsal yapının içinde yer alması, kapitalist toplumların birbirinden farklı karakteristik özellikler sergilemesi, yani kapitalist toplumların tek bir yapılanma içinde olmaması evrensellik iddiasını da geçersiz duruma getirmektedir (Dumludağ, 2004: 5).

¹⁵ Polanyi'nin gömülülük kavramı daha sonraki yıllarda Granovetter tarafından güncellenmiştir (Swedberg, 2006: 3, 4).

Şekil 1: Polanyi'ye Göre Farklı Toplum Yapılarında İktisadi Alanı Düzenleme Biçimleri



Polanyi'ye göre, iktisadi alandaki farklı entegrasyon biçimleri, belirli yapısal ve kurumsal koşullara bağlıdır. Örneğin ilkel ve arkaik toplumların egemen entegrasyon biçimleri (karşılıklılık ve yeniden dağıtım) kültür veya siyaset ağları, dini, ahlaki yaptırımlar, kişiler arası ilişkiler gibi iktisadi olmayan ilişkilere gömülüdürler. Buna karşın değişim ise iktisadi kurumların ayrı bir sistemine, piyasadaki fiyat oluşumlarına ilişkindir. Varoluşçu bakış açısına göre, iktisadi alanın toplumsal bütünlüğünün özelliği ve kapsamı, piyasa entegrasyonu baskın hale geldiğinde değişmektedir. Örneğin kapitalist öncesi toplumlarda kişisel ağlar ve iktisadi olmayan motifler, iktisadi faaliyet ve kurumları şekillendirirken, modern kapitalizmde ekonominin bağımlılığı üzerinde durulmaktadır. Bu süreçte sosyal

koşullar pratik olarak sona ermektedir (Szanto, 1995: 205).

Polanyi'ye göre gömülü bir ekonomide adil davranma, sorumluluk, namus, utanma ve cömertlik gibi unsurlar iktisadi olmayan ilkel değerlerdir. İktisat insani bir süreçtir (Pieters, 2016: 92, 93). Simetri ilkesine dayanan ve akrabalığın hakim olduğu ilkel toplumlarda karşılıklılık ilişkileri çok yoğun iken merkeziyetçiliğin, politik ya da dini kurumların baskın olduğu sistemlerde ise yeniden dağıtım odaklı bir iktisadi sistem söz konusudur. Buna karşın değişim ise modern piyasa toplumunun en belirgin özelliğidir (Gudeman, 2001: 84, 85). Aşağıdaki şekilde iktisadi alanı düzenlemenin bireysel ve kurumsal seviyede üç farklı yolu (karşılıklılık, yeniden dağıtım ve değişim) arasındaki ilişki gösterilmektedir.

Şekil 2: İktisadi Alanın Düzenlenmesinde Üç Farklı Yol



Kaynak: Swedberg, 2003: 29.

Şekilde de görüldüğü gibi karşılıklılık, aileler ve akrabalık grupları içinde olduğu gibi, eşitlikçi bir dağılım biçimiyle temsil edilen kurumsal bir ilke olarak değerlendirilir. Diğer taraftan Polanyi'ye

göre piyasa modeli ilerledikçe, üretim ve dağıtım alanı pazarın bir özelliği haline geldiğinden, karşılıklılık yapıları parçalanır (Niederle vd., 2008: 17).

1.3.1.2. Karşılıklılık: Sosyal Olanın İktisadi Olanın Önüne Geçmesi

Karşılıklılık; aileler, akrabalık grupları ve mahalleler gibi birbirlerine karşı belirli sorumluluklar taşıyan simetrik gruplar arasındaki ilişkileri belirlemektedir (Buğra, 2015: 51). Karşılıklılık kavramının değişim kavramıyla çok yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Örneğin ilkel topluluklarda farklı tipte ürünler değiş tokuş edilebilir. Bu noktada iktisadi kazançların bireysel kazanç teşviki ile motive edilmediği ve üretilen malların miktarının serbest piyasadaki gibi değişken olmadığı açıktır. Dolayısıyla ilkel toplumlardaki iktisadi ilişkilerin doğasını anlamak için bireylerin davranışlarını motive eden karşılıklı sosyal yükümlülüklerin karmaşık ağının analiz edilmesi gerekmektedir (Trigilia, 2004: 17, 18).

Örneğin, kızkardeşi ve onun ailesine bakan, mahsulünün en iyi bölümünü onlara ayıran erkek, iyi davranışları için takdir edilecek ama bundan maddi çıkar sağlamayacaktır. Eğer bu sorumluluklarını yerine getirmese topluluk içinde şöhreti tehlikeye girecektir¹⁶. Karşılıklılık ilkesi onun karısı ve çocukları yararına da işlemektedir. Böylece erkek de iyi yurttaşlık görevini yerine getirdiği için dolaylı olarak ödüllendirilmiş olmaktadır. Ürünün kendi bahçesinde törenselleşmiş olarak sergilenmesi kişinin bahçıvanlık niteliklerinin herkeşce bilinmesini sağlayacaktır. Burada bahçe ve ev ekonomisinin usta çiftçilik ve iyi vatandaşlıkla ilgili sosyal ilişkilerin bir parçasını oluşturduğu söylenebilir. Bu durumda karşılıklılık ilkesi hem üretimin hem de aile yaşamının sürdürülmesini sağlamaktadır (Polanyi, 2016: 91).

Karşılıklılık ilişkilerinin daha iyi anlaşılması açısından Amerikan Kızılderilileri kültürü olan potlaçla doğa arasında ilginç bağlantılar kurulabilir. Çünkü potlacın doğaya en yakın olan yaşam biçimi olduğu söylenebilir. Bu yakınlık potlaçtaki alışveriş düzeniyle ilgilidir. Örneğin; dut ağacı ipek böceğine yaprağını vermektedir. Bunun karşılığında böcek ona, doğaya koza hediye etmektedir. Fakat bu alışveriş dut ağacının ve böceğin işine yaramamaktadır. Bu anlamsız bir artıdır. Bunun anlamlı olabilmesi için insan tarafından işlenerek yararlı bir duruma getirilmesi gerekmektedir.¹⁷ Dolayısıyla doğanın tek başına ya da insan aracılığıyla artık üretmesinin bir anlamı olamaz. Bir anlama sahip olabilmesi için artığın işlenerek artı değer haline getirilmesi gerekmektedir. Buna karşın artı değer kesinlikle kültürel bir olaydır. Artığın artı değere dönüşmesini sağlayan varlık ise düşünen ve çalışan insandır. Dolayısıyla kültür denilen şeyin artığın artı değere dönüşmesiyle başladığı ifade edilebilir. Aynı zamanda artı değer öncesi dönemlerin insanın henüz doğadan tamamıyla kurtulmadığı, henüz kültürel olanın tamamen belirgin olmadığı dönemler oldukları söylenebilir. Diğer taraftan artı değer uygulamasının varlığı onun her zaman günümüzdeki anlama sahip olduğunu göstermeyebilir (Adanır, 2015: 208, 209).

Karşılıklılık ilişkisi potlaç kültürünün bir yansıması olarak insanlar arasındaki sosyal statü, itibar ve prestij açısından da değerlendirilebilir. Bu noktada kişilerin konumları farklı zamanlar içerisinde yer değiştirebilir. Örneğin; bir gün ya da bir yıl

¹⁶ Polanyi yaşamın insana verebileceği en değerli şeyler, şan, şöhret ve gerçek bir ayrıcalık sağlayan zenginliğin gerçekten az bulunur şeyler olduğunu belirtmiştir. İstenmelerinin nedeni arzularının toplumsal anlamlarıyla kısıtlanmış oluşundandır. Onları elde edebilenlerin sayısı arttığı ölçüde taşıdıkları anlam da değişir. Dolayısıyla bu nesnelere durumunda nedret, "doğal" ve "evrensel" bir olgu değil insan anlamlarıyla sonucu ortaya çıkan bir olgudur. Dolayısıyla arz ve talep dar anlamda bir ekonomik çerçevede içinde incelenemez (Buğra, 2015: 60).

¹⁷ Verme, kabul etme, iade etmenin kendi başına bir anlamı bulunmamaktadır. Çünkü böyle bir düzende insanlar ele geçirdikleri artıkları toplu halde yok ederek yine başlangıç noktasına dönmektedirler. Başka bir deyişle doğanın taklit edildiği bir kısır döngü söz konusudur. Çünkü doğa kendi başına değişip dönüşüme uğramayan bir şeydir. Buna karşın iç ve dış etkenler onun dönüşmesini ve değişmesini sağlayabilir. Örneğin armağan toplumu insanı başlangıçta doğanın bu düzenini taklit eden insandır. Doğada her şey yok edilmekte ya da yok olmakta sonra her şey yeni baştan başlamaktadır (cyclique) (Adanır, 2015: 208, 209).

üst, yani veren el konumunda bulunan biri ertesi gün ya da ertesi yıl alan el konumuna düşebilmektedir. Böyle olduğu zaman kişi toplum içinde en önemli servetini yani prestijini, itibarını ve otoritesini yani anlamını kaybetmektedir. Bu noktada aldığımızı daha çoğuyla iade edemezseniz derhal alt bir konuma düşersiniz. Bu olay bu toplumlarda sınıfsal bir yapılanmanın bulunmadığını, her an için herkesin yer değiştirme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Özellikle savaşçı topluluklarda egemenlik iktisadi olan tarafından değil siyasi ve toplumsal olan tarafından belirlenmektedir (Adanır, 2015: 298).

Çünkü önemli olan prestij, itibar ve otoritedir. Bunun kolektif bir anlamı bulunmakta, bireysel anlamı bulunmamaktadır. Çünkü para ya da servet sahibi olmak prestij, itibar ve otorite için yeterli değildir. Buna karşın prestij, itibar ve otorite sahibi olduğunuzda servet size kendiliğinden gelmektedir. Doğal olarak her şey tüketilmek, harcanmak ve paylaşılmak koşuluyla geldiği hızla gitmektedir. Armağan düzeninde gerçekte her şey tanrılara, ruhlara ve ölü atalara aittir. Herşeyi onlar verir, onlar alır. Onlar için onlar adına, ruhlarına verilecek şölenler, yapılacak törenler ve sunulacak armağanlar her zaman daha çoğuyla geri dönmek durumundadır. Sonuç olarak her eşyanın ve şeyin bir ruhu bulunmaktadır. Aksi takdirde bu görüş kabul edilmediğinde günah sayılmaktadır (Adanır, 2015: 298).

Yeniden dağıtım ise mal ve hizmetlerin bir merkezde toplandıktan sonra yeniden toplumun çeşitli kesimlerine dağıtılmasını sağlayan bir mekanizmadır. İlkel toplumlarda karşılıklılık genellikle yeniden dağıtımla birlikte ilerlemektedir. Tarihte önemli rol oynamış Mısır, Babil, Peru İnkaları, Roma ve Bizans İmparatorlukları gibi büyük imparatorluklar yeniden dağıtım ilkesinin geçerli olduğu toplumların tipik örneklerini oluşturmaktadır. Buradaki temel özellik Osmanlı İmparatorluğu örneğinde de olduğu gibi güçlü bir merkezi otoriteye bağlı gelişmiş bir bürokrasinin yürüttüğü vergi toplama ve vergi gelirlerini kullanma

işleminin iktisadi faaliyetin en önemli yönünü oluşturmasıdır. Bu açıdan bakıldığında hem yeniden dağıtım hem de karşılıklılık ilkelerinin geçerli olduğu durumları değişimin geçerli olduğu durumlardan ayıran özellik iktisadi olanla olmayanın bu iç içe geçmişliğidir¹⁸ (Buğra, 2015: 52, 53).

Karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri yazılı kayıtlar ve karmaşık idare yöntemleri olmadan iktisadi sistemin işlerliğini sağlayabiliyorsa bu sadece söz konusu toplumların simetri ve merkezileşme kalıplarının yardımıyla böyle bir çözümün gereklerini karşılamış olmalarına bağlıdır. Bütün insan topluluklarında görülen merkezileşme gibi bir kurumsal kalıp mal ve hizmetlerin toplanması, depolanması ve yeniden dağıtılmasını yönlendirir. Avcı bir kabilenin üyeleri genellikle avı yeniden dağıtım için kabile şefine teslim ederler. Avcılığın niteliği gereği ürün miktarı istikrarsızdır ayrıca ortak bir çaba sonucu ortaya çıkarılmıştır. Bu noktada en iyi rasyonel dağıtım yöntemi budur. Bu alan genişleyip üretimin çeşitliliği arttıkça yeniden dağıtım etkin bir iş bölümüne dönüşür. Çünkü mekan içinde birbirinden ayrılmış üretici gruplarını birleştirmek durumundadır (Polanyi, 2016: 91, 92).

Yeniden dağıtım mekanizmasının farklı bir örneğine Batı Malinezya'nın Trobriand adalarında rastlamak mümkündür. Bu noktada ada üretiminin önemli bir bölümü köyün ileri gelenleri tarafından depolanmak üzere şefe teslim ediliyordu. İktisadi açıdan depolama yürürlükteki iş bölümü sisteminin, dış ticaretin, toplumsal amaçlarla vergi koymanın, savunma gereklerinin çok önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Buna karşın her eylem sosyal sistemin bütünü içinde yer aldığı için

¹⁸ Polanyi'nin takipçilerinden G. Dalton'un ifade ettiği gibi "karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkelerinin geçerli olduğu toplumlarda iktisat; iktisadi ve iktisadi olmayan kurumların içine yerleşmiş, bunların içine karışmıştır" Çünkü din veya devlet iktisadi hayatın yapısı ve işleyişi açısından parasal kurumlar veya emeğin işini hafifleten aletlerle makinelerin varlığı kadar önemlidir (Buğra, 2015: 52, 53).

iktisadi sisteme özgü bu fonksiyonlar iktisadi olmayan amaçlara bol bol yer veren yoğun deneyimler içinde benimsenmiş durumdadır (Polanyi, 2016: 91).

Sonuç olarak yeniden dağıtım mekanizmasının önemli bir unsuru olan kurumlar simetrik ve merkezi olarak ortaya çıkan sosyal ilişkiler ile gelişmektedir. Simetri ve merkezileşme karşılıklılık ve yeniden dağıtımın gerekleriyle bütünleşirler; kurumsal kalıplar ve davranış ilkeleri karşılıklı uyum içindedir. Sosyal örgüt kendi doğrultusunda yürüdüğü sürece bireysel iktisadi motivasyonlara gerek olmaz. Kişisel çaba göstermekten kaçınılması gibi bir sorundan korkmak gereksiz duruma gelir. İş bölümü kendiliğinden sağlanacak iktisadi yükümlülükler gerektiği gibi yerine getirecek ve en önemlisi bütün ziyafetlerde coşkun bir servet gösterisi yapılabilmesi için gerekli maddi koşullar sağlanacaktır. Böyle bir topluluğa kâr fikri giremez, pazarlık etmek kınanır, elinde avucunda ne varsa cömertçe dağıtılır; değişim eğilimine de rastlanmaz. Diğer bir deyişle iktisadi sistem sosyal örgütlenişin bir fonksiyonu olarak ortaya çıkar (Polanyi, 2016: 93).

1.3.1.3. Değişim: Değişim Değerinin Deneyimsel Değerin Önüne Geçmesi

Değişim (mücadele/takas) tarih boyunca çeşitli cemiyetlerde kültürlerin şekil verdiği örf, adetlerin ve kanunların düzenlediği yalnız mal ve hizmetlerin değil bütün içtimai değerlerin alınıp verildiği bir kurum ve olay olması dolayısıyla sadece iktisadi değil aynı zamanda sosyal bir olaydır. İktisat sadece iktisadi olayları incelediğinden onun mücadele konusu sırf iktisadidir. İktisat sosyolojisinin incelediği mücadele iktisadi yanında felsefi, sosyolojik, sosyal antropoloji ve tarihi esasları da kapsamaktadır (Eröz, 2014: 240).

Değişim konusunda klasik iktisat yaklaşımı ile Polanyi'nin görüşleri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, Adam Smith insanın doğuştan iktisadi ilişkilere uygun bir varlık olduğunu şu cümleleriyle

ifade etmiştir. *“İş bölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insanın mevcut belirli bir eğiliminin, yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa etmek eğiliminin pek yavaş, tedrici, fakat kaçınılması imkansız olan neticesidir.”* Smith'in bu görüşlerine karşın Polanyi ise bu görüşe şu şekilde cevap vermiştir. *“Herbert Spencer, Mises ve Lipmann'ın düştüğü hata işbölümü ilkesinin takas ve değişimle özdeşleştirilmesi. Oysa işbölümü, cinsiyet, coğrafya ve bireysel donanımın içerdiği farklılıklardan kaynaklanır, insanın sözde takas ve değişim eğilimi ise büsbütün safsatadır”* (Polanyi, 1986: 67'den aktaran Dumludağ, 2004: 6, 7).

Polanyi'ye göre belirleyici davranış ilkesinin değişim olmadığı yerde bireyin yaşantısının bütünü içindeki diğer deneyimlerden ayırıştırarak *“iktisadi”* diye tanımlayabileceği deneyimler yaşaması söz konusu değildir (Buğra, 2015: 50, 51). Polanyi'nin ifadesiyle karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilişkilerinden farklı olarak değişim anonim bireylerin sosyal konumlarından bağımsız olarak girdikleri bir ilişkidir. Bu açıdan içinde özgürlüğü ve eşitliği barındıran bir ilişkidir (Buğra, 2015: 67).

Örneğin bir ailede, arkadaşlar arasında ya da toplum içindeki insanlar diğerleri için bir şeyler yapar. Ticari anlamda olmasa bile bu da değiş tokuşun belli bir şekli sayılabilir. Buna karşın bu piyasa değiş tokuşuna benzemez. Bir kişi bulaşıkları yıkadığında ve bunun karşılığında diğer kişi de çöpü dışarı çıkardığında kendi evleri açısından emek takas edilmiş olur. Aynı zamanda insanlar arasındaki hediyeleşme ve komşular arasındaki dayanışma da bunlara örnek gösterilebilir. Bu değiş tokuşlar kişiseldir ve uzun bir geçmişe sahip, derin, aileye özgü bağları ve duyguları yansıtır. Piyasa değiş tokuşları ise keskin bir tezatla bunun tam zıddıdır, geçici, soğuk ve kişiliksizdir. Örneğin internetten kitap sipariş etmek bir piyasa değiş tokuşudur (Varoufakis, 2019: 35).

Buna karşın ilk toplumlarda üretim faktörlerinin hiçbiri meta değildi. Maldılar

ama meta değildiler. Emek, diğer bir deyişle insan üretimi her yerdedi. Kölelik ve feodalizm döneminde esirler ve serfler çok çalışıyorlardı ancak emeklerini efendilerine satmıyor ya da kiralamıyorlardı. Efendileri hasatlarının önemli bir bölümüne çoğu zaman zor kullanma tehdidiyle alarak el koyuyorlardı. Üretim araçları da kölelerin kendisi tarafından ya da aynı yurtlukta çalışan köleler tarafından ürettikleri aletler karşılığında beslenen zanaatkarlar tarafından elle yapılıyordu. Aynı zamanda toprak (arazi) meta değildi. İnsanlar ya arazi sahibi olarak doğuyordu ve aşağılık bir eylem olarak görüldüğünden atalarının topraklarını satmayı hayal bile edemiyorlardı.¹⁹ Ya da insanlar köle olarak doğuyordu ve bunun doğal sonucu olarak da asla arazi sahibi olamıyorlardı. Dolayısıyla piyasa toplumlarının üretim faaliyetlerinin çoğu piyasalar üzerinden yapılmaya başlanınca meydana geldiği söylenebilir. Bu süreçten sonra emek, sermaye ve toprak (arazi) süreç içinde değişim (takas değeri) elde ederek metaya dönüştüler. İşçiler yeni oluşan işgücü piyasalarında emeklerini para karşılığında sunmak için serbest bırakıldılar. Aletler önemli ölçüde uzman zanaatkarlar tarafından üretilip satılmaya başlandı. Dolayısıyla oluşan yeni gayrimenkul piyasalarındaki alım, satım ve kiralamalar sonucunda arazilerin de bir değişim (takas) değeri olmuştur (Varoufakis, 2019: 39, 40). Böylelikle piyasa toplumunun ortaya çıkmasıyla değişim değeri deneyimsel değer önüne geçmiştir.

Değişim (takas) değerinin deneyimsel değer karşısındaki zaferi dünyayı hem iyi hem de

kötü yönde değiştirmiştir. Bir taraftan mal, toprak ve emeğin metalaşması sonucunda kölelik ve serfliğin zulüm, adaletsizlik ve sefilliği son bulmuştur. Herkese yetecek kadar mal üretme teknolojik kapasiteyle köleliği kaldırma ihtimali ve bir bağımsızlık kavramı ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan bu gelişme farklı yeni sefalet, yoksulluk ve potansiyel kölelik şekillerini ortaya çıkarmıştır. Piyasa toplumlarının gelişi ve sürülebilir tarlalardan kölelerin çıkarılmasıyla birlikte topraksız bu eski tarım işçileri ya sanayi işçisi ya da toprak sahiplerine kira ödeyen taşeronlara dönüşmüşlerdir. Her iki durumda da kendi iradeleri dışında çalışmak zorunda olmadıklarından özgürdüler, ancak özgürlükleri yeni zincirlerle gelmiştir. Maaşlı işçiler istediklerini yapma özgürlüklerine sahip olsalar da artık piyasaların insafına kalmışlardır. Emeklerine talip bir işveren ya da yünlerine alıcı buldukları sürece özgürdüler (Varoufakis, 2019: 44, 45). Dolayısıyla piyasa toplumu ile birlikte birçok özgürlük ortaya çıktığı gibi her şeyin bir fiyata bağlanması da deneyimsel değerlerin değişim değerinden geri planda kalmasına yol açmıştır.

Buna karşın iktisat sosyolojisi açısından bakıldığında ise piyasa toplumu öncesindeki zamanlarda deneyimsel değer değişim değerinin önünde olduğu çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Örneğin, evlenmede verilen başlık parası, geline verilen diğer hediyeler; çocuklara, akrabalara verilen hediyeler, servet ve gelirin dini, mistik esaslara, örf ve adetlere ve kanunlara göre ve artan oranlı vergi yoluyla tekrar dağıtılması, kamu menfaati için iktisadi kaynakların seferber edilmesi hep değişim (mübadele) konusu kapsamındadır. Polanyi, Arensberg ve Pearson 1957 yılında yayınladıkları "*Eski İmparatorluklarda Ticaret ve Piyasa*" (Trade and Market in the Early Empires) adlı eserde Babil, Mezopotamya, Grek, Meksika, Yukatan, Gine Sahili, Hindistan köylerinin piyasa şekilleri ve sorunları hakkında geniş bilgi vermişlerdir. Onlara göre iktisadi faaliyetler üç ana mübadele

¹⁹ Feodal sistemde toprak sahibi ne kadar para teklif edilirse edilsin kalesini satmayı düşünmezdi. Bunun ahlak dışı ve utanç verici olduğunu düşünürdü. Eğer ihtiyaç nedeniyle böyle bir şeye zorlandysa kendisini küçük düşmüş ve değersiz görürdü. Günümüzde doğru fiyata satılmayacak kale, tablo ya da yat çok zor bulunur. Değişim (takas) değerinin deneyimsel değer karşısındaki zaferiyle piyasaları olan toplumların piyasa toplumlarına evrilmesinin bir sonucu da paranın araçtan amaca dönüşmüş olmasıdır (Varoufakis, 2019: 46).

örneğine girmektedirler. 1. Malinowski ve Mauss tarafından belirtilen klanlar ve kabileler arasındaki ayınlı hediye mübadelesi şeklindedir. 2. Yeniden bölüşümdür (Afrika, Hindistan ve diğer birçok yerlerin halklarında ve zamanımızın ileri cemiyetlerinin hayır, vakıf ve artan oranlı vergi uygulamalarında görülür. 3. Modern cemiyetlerdeki paralı değişim şeklindedir (Eröz, 2014: 240).

Bu açıdan bakıldığında birçok araştırmacı ve yazar hediye alışverişinin zamanla denklik, karşılıklılık fikrini doğurarak trampaya yol açtığını ve iktisadi mübadeleyi geliştirdiğini ifade etmektedir. Bu noktada hediye iktisadilikten daha geniş, sosyal bir nitelik bulunmaktadır. Evans-Pritchard'ın ifade ettiği gibi "*Hediye bütün cemiyetlerde içtimai (sosyal) münasebetleri muhafaza eden vasıtalarından biridir ve küçük çapta cemiyetlerde mühim rol oynar*" (Eröz, 2014: 241).

Değişim konusuna farklı bir açıdan yaklaşan Marcel Mauss, Sabri Ülgener ve Oğuz Adanır ise değişim ilkesinin simgeselliğine vurgu yapmışlardır. Bu noktada değiş tokuş edilen şeyin ya da nesnelerin tamamının simgesel bir değere sahip oldukları belirtilmektedir. Örneğin, bir insan çok küçük ve sıradan bir işinizi çözdüğünde bu yeri ve zamanı gelince sizin de onun işini çözeceğiniz anlamına gelmektedir. Bu karşılık verme olayında sizin kabul ettiğinizden çok daha fazlasını vermeniz gerekebilir. Yükümlülük kuralı gereği buna katlanmak zorundasınız. Çünkü siz diğerine bu karşılığı verdikten sonra onu çok daha büyük bir sorumluluk altına sokacağınız için kara kara düşünme sırası ona gelmektedir (Adanır, 2015: 49, 50).

Bu açıdan bakıldığında değiş tokuş eyleminin rasyonel, çağdaş bir iktisat anlayışıyla uzaktan yakından bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu durumu kapitalist ya da Marksist iktisat kavramlarıyla açıklamak mümkün değildir. Çünkü bu simgesel bir değiş tokuş düzenidir. Bu düzende kullanım değeri kavramı da yetersiz kalmaktadır. Çünkü kışın insana sunulan bir salkım taze üzüm çok değerli bir şeye dönüşürken yazın

aynı salkım anlamsızlaşıp değerini kaybetmektedir. Bu durum rasyonalite açısından açıklanamaz. Günümüzün postmodern dünyasında ise bu değiş tokuş eylemi Türkiye'de "*adamını bul işini gördür*" eylemine dönüşmüştür. Yükümlülük düzeninde herkes herkesin yardımına koşmakla yükümlüken demokratik gibi sunulmaya çalışılan bir düzende yalnızca yakınınızdakilerle yapılanın karşılığını verebileceklere yardımcı olun kuralı işletilmektedir. Oysa gerçek bir demokraside herkes hakkını alacağından tıpkı potlaçtaki gibi herkes herkesin yardımına kendiliğinden koşabilecektir. Potlaç²⁰ düzenindeki değiş tokuş dejenerasyonu 16. yüzyılın ikinci yarısında hızlanmış ve 17.yüzyıldan itibaren artık eski düzen neredeyse anlamını yitirmiştir. Günümüz Türkiye'si'nde egemen olan anlayış simgesel düzenin bu tersine döndürülmüş olan biçimidir. "*Yalnızca yakın çevrene yararlı ol*" uzaktakileri boşver anlayışı Osmanlı'nın da yıkılmasına yol açan bir anlayıştır (Adanır, 2015: 49, 50). Sonuç olarak sadece güçlü bağlara dayalı sosyal ve iktisadi ilişkiler insanı kendi dar çevresiyle sınırlandırarak ahlaki yozlaşmalara neden olmaktadır.

²⁰ Potlaç (potlatch) kavramı esas olarak beslemek, tüketmek anlamına gelmektedir. Potlaç tek tanrılı dinler öncesi yeryüzüne egemen bir yaşam biçimi ve yeniden bölüşümün bir aracı olarak ifade edilmektedir (Mauss, 2018: 78, 79). Potlaç 1923-1924'te L'Annee Sociologique'te Marcel Mauss'un '*Armağan Üzerine Deneme: Arkaik Toplumlarda Mübadelelerin Biçimi ve Nedeni*' adlı makalesinde işlenen ve daha sonra 1960'lı yıllarda Georges Bataille'nin yeniden popüler hale getirdiği bir kavramdır. Bataille, '*Lanetli Pay*' adlı kitabında potlaç kavramını tekrar işlemekte ve tüketim ekonomisi içinde sorunsallaştırmaktadır (Akay, 2016: 25). Özellikle potlacın tüketim üzerine kurulu bir anlayışa sahip olması, tüketimin ruhani bir rahatlama getirdiğine inanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında potlaç kültüründe tüketimin sadece maddi unsurları değil manevi unsurları da kapsadığı söylenebilir.

SONUÇ

Polanyi piyasaları olan toplumdan piyasa toplumuna geline süreçte ortaya çıkan iktisadi faaliyetlerin sosyal, siyasal ve kültürel etkilerine dikkat çekerek klasik iktisat sosyolojisine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu noktada Polanyi gömülülük (embeddedness) kavramından yararlanarak iktisat, insan ve toplum arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışmıştır. Polanyi açısından tarihsel olarak önceki ekonomiler topluma ve onun sosyal ve kültürel temellerine gömülmüşken, modern piyasa ekonomilerinde ise sosyal ve kültürel unsurlar iktisadileştirilmiş ve parasallaştırılmıştır. Piyasa toplumu ile birlikte emek, sermaye ve toprak bir meta olarak kabul edilmiş ve homo-economicus ilkesi, modern topluma hakim olmuştur. Aynı zamanda birçok özgürlük ortaya çıktığı gibi her şeyin bir fiyata bağlanması ve satın alınabilmesi deneyimsel değerlerin değişim değerinden geri planda kalmasına yol açmıştır. Bu noktada Polanyi insanı dışlayan, insan doğasına karşıt düşen toplum kurgularının istikrarsızlık getireceğini ifade etmiştir.

Polanyi piyasa toplumlarının üretim faaliyetlerinin çoğunun piyasalar üzerinden yapılmaya başlanınca oluştuğunu ifade ederek bu süreçten sonra emek, sermaye ve toprağın (arazi) değişim (takas değeri) elde ederek metaya dönüştüklerini ifade etmiştir. Emek, sermaye ve toprağın piyasaya sürüldüğünde gelişmiş kapitalist ekonomilerde olduğu gibi toplumun iç çekirdeğinin çözüldüğünü ifade eden Polanyi'ye göre bir piyasa ekonomisinin emek, toprak ve parayı da kapsayan bütün üretim unsurlarını kapsamaması gerekmektedir. Fakat kapitalist sistemin biçimselci iktisat anlayışı ile piyasa ekonomisinin kurumsal yapısı insanları birbirlerinden ayrılmış, parçalanmış bir yaşama zorlamaktadır. Özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra piyasa ekonomisinde, fayda maksimizasyonunun özelliği gereği iktisadi faaliyetlerde ortaya çıkan bu parçalanma iktisadi faaliyetlerin sosyal ve

kültürel yapıdan bağımsız bir şekilde gerçekleşmesine ve dolayısıyla iktisat, insan ve toplum arasındaki mesafelerin artmasına neden olmuştur.

Polanyi iktisat, insan ve toplum arasındaki mesafelerin azalması için ve piyasa sisteminin işleyebilmesi için emek, sermaye ve topraktan oluşan hayali metaların düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Polanyi açısından bu görev devlete düşmekte ve farklı inisiyatifleri kapsamaktadır. Bu noktada Polanyi devletin bu hayali metaları rasyonel bir şekilde yöneteceğinin garantisinin olmadığını ifade ettiği gibi aynı zamanda devletin müdahalesinden başka alternatifin olmayışını da belirtmiştir. Polanyi'nin bu fikirleri dünyadaki bazı gelişmelere bakılarak daha iyi anlaşılabilir. Bu noktada geçiş ekonomileri sürecinde Rusya'da gerekli iktisadi regülasyonların yapılmaması mafya tipi örgütlenmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Asya Kaplanları olarak bilinen bazı ülkelerin İkinci Dünya Savaşı sonrası hızlı sanayileşmelerinde de devletin düzenleyici rolünün önemli bir etkisi olmuştur.

Yakın dönem açısından bakıldığında da 2008 kriziyle birlikte kendi kendisi düzenleyen piyasa sisteminin başarısızlıkları bir kez daha ortaya çıkmıştır. Bu durum Neo-Klasik iktisadi yaklaşımın ciddi bir şekilde sorgulanmasına ve paradigma değişimine neden olmuştur. Bu süreçte iktisadın toplumsal gündeme almasının ve gerçek ekonomileri ve toplumu analiz etmesinin gerekliliği daha çok anlaşılmıştır. Dolayısıyla Polanyi'nin piyasaların toplumsal kurallar içine yerleşik (embedded) olduğu, piyasa toplumu olmayan ama toplumsal olana bağlı piyasaları olan bir kapitalist iktisadi anlayış önerisi güncelliğini korumaktadır. Çünkü sosyal, iktisadi, siyasal ve kültürel unsurların birbirlerinden ayrı olarak değerlendirilmesi insanın dışarıda kaldığı, ruhu olmayan bir iktisadi sistem anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

1. ADANIR, O. (2015). *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış, Baudrillard, Berkes, Mauss ve Ülgener Üzerinden Kuramsal Bir Deneme*, Doğu Batı Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
2. AKAN, S. (2016). 'Polanyi'nin Modern İktisatın İnsan Anlayışına Eleştirileri', *İnsan ve Toplum*, 5 (10), 93-111.
3. AKAY, A. (2016) *Armağan*, Doğu Batı Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
4. BLOCK F., EVANS, P. (2013). 'Devlet ve Ekonomi', ss. 393-432, içinde: *İktisat Sosyolojisi*, Editörler: Neil J. Smelser, Richard Swedberg, Çeviri Editörü: Esmâ Gültüvin Gür Omay, Sentez Yayıncılık, Sosyal Teori: 12, Ankara.
5. BUĞRA, A. (2015). *İktisatçılar ve İnsanlar, Bir Yöntem Çalışması*, İletişim Yayınları: 283, Araştırma-İnceleme Dizisi: 53, 10. Baskı, İstanbul.
6. BUĞRA, A. (2018). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları: 1299, Araştırma-İnceleme Dizisi: 223, 9. Baskı, İstanbul.
7. CASTLES, S., CUBAS, M. A., CHULHYO, K., KOLETH, E., OZKUL, D., WILLIAMSON, R. (2011). 'Karl Polanyi's Great Transformation as a Framework for Understanding Neo-Liberal Globalisation Social Transformation and International Migration in the 21st Century' *Working Paper 1*, 1-19, <https://pdfs.semanticscholar.org/505e/586b9b8d8199df432ce17d2411c8a4578809.pdf> (15.07.2017).
8. COLLET, F. (2003). Economic Social Action and Social Network Influences: A Discussion Around Mark Granovetter Sociology of Economic Life, 6 the ESA Conference, https://www.um.es/ESA/papers/Rn6_14.pdf (28.4.2015).
9. DUMLUDAĞ, D. (2004). 'Küreselleşmeyi Büyük Dönüşüm Üzerinden Okumak', Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi, Cilt, XIX, Sayı: 1, <http://dspace.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/1794/5000007312-5000012062-1-SM.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (27.08.2017).
10. GUDEMAN, S. (2001). *The Anthropology of Economy, Community, Market and Culture* Blackwell Publishers Ltd, Cowley Road Oxford.
11. GÜLER, E. (2012). 'Geçiş Ekonomileri ve Yeni Kurumsal İktisat'ın Yeniden Yükselişi', *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13 (1), 52-68.
12. GÜNGÖR, F., ÖZUĞURLU, M. (1997). 'İngiliz Yoksul Yasaları: Paternalizm, Piyasa ya da Sosyal Devlet', No.03, 1-24, http://www.politics.ankara.edu.tr/tartisma_metinleri.php (27.05.2017).
13. ERÖZ, M. (2014). *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, Ötüken Yayın No: 1058, Kültür Serisi: 584, 4. Basım, İstanbul.
14. FORSTATER, M. (2013). *İktisat*, Çeviren: Ahmet Uzun, Liman Kitapları: 17, 1. Baskı, Ankara.
15. HESS, M. (2004). 'Spatial Relationships? Towards a Reconceptualization of Embeddedness Progress in Human Geography' 165-186, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1191/0309132504ph479oa> (15.05.2017).
16. KOVANCI, O. (2003) *Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları No: 30, Ankara.
17. LIN, X., KEDE, Q. (2011). Embeddedness, Social Network Theory and Social Capital Theory:

- Antecedents and Consequence, https://www.researchgate.net/publication/252037116_Embeddedness_Social_Network_Theory_and_Social_Capital_Theory_Antecedents_and_Consequence (15.08.2017).
18. MAUSS, M. (2018) *Armağan Üzerine Deneme, Arkaik Toplumlarda Değiş Tokuşun Biçimi ve Nedeni*, Alfa Yayınları, 1. Basım, İstanbul.
19. ÖZATALAY C. (2014). Türkiye’de Ekonomi Sosyolojisi: Bilanço ve Perspektifler, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 29. Sayı, 2014/2 , ss. 29-72.
20. ÖZEL, H. (2018). ‘Karl Polanyi’, ss. 269-302, içinde: *İktisat Sosyolojisi, Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma*, Editörler: A. Arif Eren, Eren Kırmızıaltın, Heretik Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
21. POLANYI, K. (1944). *The Great Transformation, The Political and Economic Origins of Our time*, Boston: Beacon Press.
22. POLANYI, K. (1971). ‘Our Obsolete Market Mentality’, pp. 109-117, in: *Primitive, Archaic and Modern Economies*, (Ed.) G. Dalton, USA: Beacon Press.
23. POLANYI, K. (1986). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev. Ayşe Buğra, Alan Yayıncılık, İstanbul.
24. POLANYI, K. (2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev: Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul.
25. POLANYI, K. (2001). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, Mass., Beacon Press
26. POLANYI, K. (2016). *Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çeviren: Ayşe Buğra, İletişim Yayınları: 667, Politika Dizisi: 35, 13. Baskı İstanbul.
27. PIETERS, B. J. (2016). ‘Community and the Economy: A Reformed Theological Reflection on a Social-Embedded Economy’ 1-72, <https://researchspace.ukzn.ac.za/handle/10413/14376> (23.07.2017).
28. ROTSTEIN, A. (1990). ‘The Reality of Society: Karl Polanyi’s Philosophical Perspective’ in Polanyi-Lewitt (ed.) *The Life and Work of Karl Polanyi*, 98-110, Black Rose Books, Montreal.
29. SMELSER, N. J., SWEDBERG, R. (1994). ‘The Sociological Perspective on the Economy’ *Nausner & Nausner Verlag*, 1-45.
30. SWEDBERG, R. (2003). ‘The Classics in Economic Sociology’, 1-32, in: *Principles of Economic Sociology*, Princeton University Press.
31. NIEDERLE, P. A., RADOMSKY, G. F. W. (2008). ‘Social Actors, Markets and Reciprocity: Convergences Between the New Economic Sociology and the Paradigm of the Gift’ *Teor. soc.* vol.4, 1-26.
32. SWEDBERG, R. HIMMELSTRAND, U., BRULIN, G. (1987). ‘The Paradigm Of Economic Sociology Premises and Promises’, *Theory and Society*, 16, 169-213.
33. SWEDBERG, R. (2003). ‘The Classics in Economic Sociology’, 1-32, in: *Principles of Economic Sociology*, Princeton University Press.
34. SWEDBERG, R. (2006). ‘The Toolkit of Economic Sociology’ SOCIUS Working Papers No: 4, 1-21, http://www.economyandsociety.org/wp-content/uploads/2013/08/wp22_swedberg_toolkit04.pdf (29.05.2017).
35. SZANTO, Z. (1995). ‘Social Embeddedness of the Economy’, *Revija za Sociologiju*, Vol XXVI. No: 3-4: 205-208.
36. TALMUD, I. (2013). ‘Economic Sociology’, https://www.academia.edu/28940611/Economic_Sociology

37. TRIGILIA, C. (2002). *Economic Sociology, State, Market, and Society in Modern Capitalism*, Blackwell Publishers.
38. TRIGILIA, C. (2004). 'Unbalanced Growth: Why Is Economic Sociology Stronger in Theory Than in Policies?' *Center for European Studies Working Paper Series*, 129, 1-12.
39. VAROUFAKIS, Y. (2019). *Kızımın Ekonomi Sohbetleri*, Epsilon Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul.
40. VESELOV, Y. (2013). 'Economic Sociology: Historical Development, Analytical Issues and Current Situation Economic Sociology, Now And Before', *Journal Of Economic Sociology* 40.